

М. С. АТАБАЕВА

РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ДЕРЕКТИ ӘТНОДИАЛЕКТИЗМДЕР

Ұлт тарихы, сонымен бірге тіл тарихы — даму жолы ұзак құбылыс. Ол халық санасында жатталған жергілікті ерекшеліктер сырын ашып, табиғатын тану, оны ұлт мәдениеті, тарихымен байланыста қарағанда толық көрінеді, өйткені ұлт жаны — тіл, этнос мәдениетсіз болмайды. Мәдениет тіл арқылы тарайды, үғынылады, жетіледі.

Мәдени лексиканың ұлттық сипаттын зерттеңген ғалым Ж.Манкеева ұлт мәдениеті жайлы қалыптасқан «мәдениет дегеніміз — адамзат жасаған материалдық және рухани мұралардың жиынтығы» тәрізді тұжырымдарды саралай келе, ғылымдағы «мәдениет — адам қызметінің ерекше тәсілі» дейтін пікірге ден қоятынын ескергеді, шын мәнінде, мәдениет белгілі кезеңде пайда болып, тұнып қалған құбылыс емес, мәдениет — тарихи даму ұстіндегі процесс, өйткені мәдениетті тудырушы адамның таным әрекеті, ойлау қабілеті өсуге, жетілуге бейім, сол себепті ғалым «мәдениет — адамдардың өмірі мен іс-әрекетін үйимдастыру тәсілінен, сондай-ақ олардың материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі» [1,65], — деп туйіндейді.

Мәдениет қоғам иесінің, әлеуметтік органдың ықпалына үйлеседі, оны қоғамдық орта сомдайды. Мәдениет жеке этносқа тән белгілі табиғи әлеуметтік ортага сәйкес қалыптасқан құбылыс екенін, айта келе, академик Ә.Т.Қайдар өмір — тіршілік салты ортақ, ортақ дүниетаным, ортақ психология сияқты этносқа тән белгілердің бәрі сол этнос мәдениетінен көрініс табатынын, ал соның бәрін танып-білу құралы тіл екенін мәдениеттанушы ғалымдардың тегіс мойындайтынына тағы бір оралады, өйткені «мәдениет» — жеке адамның басына тән қасиеттерден басталып, бүкіл ұлттық ділді, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте курделі үғым» [2, 13]. Халықтың белгілі аймақтарына тән этнографиялық мазмұнды тілдік ерекшеліктер сол аймак түргындарының тыныстіршілігі, салт-дәстүрі сияқты ұлтка тән өзгешеліктерді байқатады, өдеби тілде оның ба-ламасы болмауы да немесе басқа атауы болуы да мүмкін.

Айтымал — келіннің бетін ашканда алатын кәде, беташар сыйы (Келіннің бетін ашып, ай-

тымал ал (Қарак). Беташар — қазақтың тұрмыс салтының ардақтыларының бірі. Бұл салт түркі халықтарының ішінде қазақ пен қарақалпақтаған бар, қарақалпақ қазақтарындағы, айтымал сөзінің пайда болуын қарақалпақ және қазақ халықтың тұрмыс-салты жақындығының көрінісі ретінде түсінуге болады. Қазақ қоғамы үшін беташардың үлгі-өнеге, тәрбиелік мәні өте зор. Беташар — келінді қайын жұртына, қайын жұртын келінге таныстыруға емес, тамыры байырғы мифтік санаға сілтейтін терең мазмұнды салт. Келіннің беті бүркеулі келуі оның көптің бірі емес, ата-ананың үрпак жалғастырушы арманы, үміті екендігін танытады, сондықтан оны тіл-көз, пәле-жаладан сақтайтын ырымдарын орындан барып, әулет иесі ата-ананың, содан соң тойға жиналған басқа қауымның той иесі шанырағында бірінші рет көру үшін жасалады. М.Әуезов беташар туралы «Әдет-ғұрып зандарын бас-басына санап көрсету жағынан «беташар» орыстың «домострой» атты қоңе өлөніне үксас. Бірак, қазақ өлеңінде бәрі де келінге арналады» [13, 213] дейді. Сонымен катар, беташар — қыз бала тәрбиесінің де, оның шыққан тегінің де салмакталар тұсы, сондықтан той иесі екі жақтың беделі мен дәулеттіне қарай беташар айтушыға үлкен құрмет көрсетеді, сый атайды, міне, осы сый «айтымал» аталады. Әрине, беташар айтушы ақын не акын-жанды адам болу керек. Ол өзіне сеніп тапсырылған екі жақты бір-біріне таныстыру, келінге үлгі-өнеге айту барысында қалыптасқан беташар жырына өз жанынан да қоса отырып, той иелерінің ел-жұрты алдында қандай құрметке, сыйға ие екенін көрсетіп танытады. Бұл тек той иелері үшін ғана емес, тойға келген үлкен-кіші үшін жасалатын салт, беташар келінге арналып айтылғанымен, сол арқылы өз айналасын бағалауға, сый-лап-құрметтеуге келін ғана емес, басқа жастар да үйренуге тиіс, сөйтіп рухани мәдениеттің бастауы отбасы, шанырақ екені там-тұмдаң сінірледі. Айтымал лексемасының семантикасы осындай сигнifikаттық мағына білдіруімен ауқымды.

«Мәдениеттің... ... қай саласын алсаңыз да, сансыз адамның «табан ақы, мандай терімен» жасалғаны мәлім [4, 8], — дейді С. Мұқанов халықтың материалдық және рухани байлығы жайлы пайымдауларында, тән азығы — материалдық, «жан азығы» — рухани мәдениет, табиғаттың бо-

йындағы өсемдікті, құш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, қол не тіл өнері арқылы көріктендіріп жіберу, сондықтан ұлы Абай оны «жан азығы» санаған [4, 126]. Жан азығының халықтық түрлеріне: фольклор, халықтық ән-би т.б. өнер халықтық білім жүйесі, дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып жатқызылады, бұлардың өз ішінен тармақталып, нақтылана түсетінін де байқауға болады.

Ақ бүрку – бәйгеден озып келген аттың саурына сұт, қымыз бүрку. Жаратқан-ай, неткен жақсылық еді, алдынан шығып, *ақ бүркікші* (МХР, Баян). Ырым семантикасы «сұт, сұт тағамдары» мағынасындағы *ақ сөзінің түпкі негізі – агу етістігі*. *Ақ бүркүде* осы семантиканың екеуі де сакталған деуге болады; біріншіден, *ақ сөзінің «сұт» мағынасы* емес, сындық мағынасы мәнді, сырт көздің жағымсыз түске бояулы эмоциясын *сейілту, агарту, тазалау* мәні бар, екіншіден, етістік түбірі білдіретін сигнификаттық мағына бүркілген сүйікпен, термен бірге көздің сұғы, қызғаныш ағып жерге сініп кетеді деген ойдан туған. Желден жүйрік тұлпар – қашан да қазақ этносының қасиетті қанаты, оның бәйгеден озып келуі – игілік, осы куанышты қөпсінбей тіл-көзден аман қыл деген қыл құйрықтының жарастышына табыну ниетінен қалған ырым. Ежелгі казақ дәстүрі бойынша, бие байлап, *қымызмұрындық / биебау беру* тоймен тен, себебі ол – қошпелі казаққа сарылған алты ай қыстан аман шығып, жаңаған жер-дүниемен, ауыл-аймақ, ел-жұртмен қауышу сөтінің, арқасын кенге салып мейірлену сөтінің көрінісі, өмір жалғастығының шындығы, өмірдің ыргағы. Осыны қызықтауға бір ауыл екіншісін «*биебауға*» шақырыпты (К.Жұмаділов. «Соңғы көш») десіп, барын киіп, баканын асынып ерекше шаттық қүй кешеді, сағынысып көрісіп, барыс-келістерін жалғастырады. Ал бие ағытылар алдында ел-жұрт қайта жиналышп, *сірге жияр* [5, 90] жасап, өткен жазға ризашылығын білдіріп, келер көктемде тағы да малжаны аман кездесуге үміт артады. Заманға, қоғамға сәйкес *ақ бүрку* ырымының келенсіз жағдайға ұшырайтыны да болады. Ол атаптан өмір ыргағының бұзылуына қарай туады. Мұндай жағдай салт-дәстүрді қадірлейтін адамдарға өте жайсыз тиеді, «*биебаудың* киесінен, кесірге ұшыраудан» сескенеді, сондықтан бие мезгілсіз ағытылып, бос калған *биебауга* *ақ бүркін* Қамбар атадан «қара казан суалмасын, қара саба қуармасын. Жылқышы ата, жирен сақал, өзін жар болып, жылқыны жауға алдырма, жүгенді жұртта қал-

дырма... Құрығын сүйреткен ұрыннан, құйрығын сүйреткен бөрінен сакта!» (К.Жұмаділов. «Сөйтгүліктер») дег, кешірім сұрайды, үрпағының ризық, несібесінің ортаймауын тілейді.

Салт-дәстүрлердің пайды болуы адам әлемін қоршаған негізі материалдық заттар: адам-үй-жай, адам-тамақ-дәм жүйелерімен тікелей байланысты. Салт-дәстүрлер көбіне үй-жай, отбасы төнірегінде туып-қалыптасып, киім-кешек, ас-дәм ұғымдарымен толықтырылып, семантикалық өрнегі айшықталып, ұлттық бояуы қалындағы түседі. Рухани мәдениетті бейнелейтін этнодиалектизмдер жалпы ұлттық мәдениеттен бөлек дүние емес, өр аймақтың үйлену т.б. салты жок, ол тек ұлттық салт-дәстүрлердің жергілікті нақыштары, аймақтық туындылары – кейбір салт-жоралары. Осындағы ерекшеліктерден рухани этнодиалектизмдер парадигмасы түзіледі.

Үй тігег бәйгі – Түрікменстан қазақтарындағы салт. Той не ас беру кезінде тойға арналған үйлерді тігіп болғанша жүргізілетін ат жарыс, ол жиырма шақырым жерден жіберіледі. *Үй тігег бәйгіге* атты жараттай-ак қоса береді (Көнеур). Бұл бәйгінің көпшілікке арналғандығын аңғартады. «Туыс бір жақсылықта, бір жаманшылықта» дейтін қазақ мұндай салт арқылы туыс, таныс адамдардың бір-бірімен араласу мәдениетін қалыптастырады, екіншіден, *үй тігу* – қасиетті процесс, оны үрпағына үйрету – парыз, үшіншіден, ат жарыс бәйге ежелгі өнер – осының бәрін көпшілік ортасына салу арқылы салт-дәстүр, әдет-ғұрыптың да түрлерін жетілдіріп, дамытып отырады. Соның енді бірі *ошақ бәйгі* – той, ас беру кезінде ошақ қазылып болғанша өтетін ат жарыс. Сол аста *ошақ бәйгінің* өзіне 40-45-ке қарай ат қосылады (Түрікм., Таш.).

Үйлену салт-дәстүрлері – қазақ этносы тұрмысында да өр алуан ырым, көде, жоралғылардан тұратын күрделі кешен. *Жауши* – құдалар арасында жүруші, хабаршы, елші. *Жақсы* қыз тапсан, жиен, өзім *жауши* боламын, – деді (Қызылорда, Қарм.). Диалектологиялық сөздікте бір сөйленіс материалы берілгенімен, осы мағынада *жауши* көне сөз, фольклордың «*Қыз Назымға жауши* қып, Жиырма жігіт жіберді» сияқты жолдары дәлелдейді. Р.Сыздықова қырғыз тілінде жуучы және одан тарайтын жуучу *жиберу*, жуучу тушу тіркестерінің қазақ тіліндегі *жауши*, *жауши* *жиберу*, *жауши* болармен сәйкестігін көлтіреді, *жауши* «сөз» деген мағынадағы *саб/сау* сөздерімен тұбірлес, оғыз тілдерінде, көне өзбек тілінде *саашчы* «елші», туыстар мен құдалар ара-

сында хат тасушы адам» мағынасында жұмсалған. Ғалым қазақ тілінде *сөз саптау, сауын айту* тіркестерінде сакталған *саб/cay* түбірлерінің архисемасы «сөз» деген ой айтады. *Саучы* → *cay+чы*, «сөз айтушы» ұғымын беріп тұр, казактың жауашысы мен қырғыздың жууучу сөздері *саучы тұлғасының* варианиттары [6,773] М.Қашқарі *сав түбірінін*: 1) сөз; 2) хикая; 3) кисса; 4) мақалмәтел; 5.) хат, кітапша; 6) хабарлар төрізді мағыналарын және *савши* - құдалар арасында жүруші, елші мағынасын білдіретінін көрсеткен [7, 214-215]. Архетипі «сав» «сөз» ұғымын білдірген жауашы лексемасы құдалар арасында келістіруші, жалғастырушы, жақсылық жаршысы қызметін аткарған.

Құда жортасқ, құда сүрлеу, құда тігер төрізді күрделі атальмдар — құдалар арасында жүретін ырым, жоралғыларды бейнелейді. *Құда жортасқ* пен *құда сүрлеудің* архетипінің семантикасында өзіл, ойын элементтері бар. Құдалыққа келгендерді суға салу, бетіне ұн, айран жағу сияқты өрекеттер құдалар арасындағы карым-катасты жеңілдетеді, жақыннатады деген идея болған, сондықтан мұндай өзілдер екі жаққа да реніш туғызбайды, онын сый-сияпатын беріп, келісіп, риза болып құдалықтарын нығайтып отырған. *Құда тігер* — төрде отырған құданың біреуінің етегін астындағы киізге тігіп қою салты. Оны диалект иелері «*Құда тігер* екі жақтың ауызбірлігі берік болсын деген ырымнан қалған салт» (Тұрікм., Таш.) — деп түсіндіреді. Ырым халықтың «*құда мың жылдық*» идеясымен астасады. «*Тойдың болғанынан боладысы қызық*» дегенде тойға дайындықтың, тойға дейінгі сансыз ырым, жоралардың түпкі мөні осы мәңгілік жалғастық семантикасындағы арнасына құяды.

Рухани мәдениетті айышықтайдын этнодиалектизмдердің семантикалық негізіне этностың дүниетануы мен қабылдауынан туган дәстүрлі білім жүйесі жатады, ол этностың қоршаған ортаны тани жүріп менгеру процесінде қалыптасқан тәжірибелері, іс-өрекетінің қорытындысы — осының бәрі этностың дүниетаным әлемін, этнос болмысын күрайды. Жазба деректері аз сакталған қазақ тілі үшін этнодиалектизмдер «жазба мәтін» қызметін атқарады, алайда жазба мәтінге қарағанда оларды «оку» күрделі деп есептейді белгілі этнолингвист-ғалым Н.И.Толстой [8, 185], шын мәнінде, халықтың рухани және материалдық мәдениетін танытатын лексика материалдарының астарындағы көзге көрінбес деректердің идеясын түсіну үшін ол атауларды реконструк-

циялау қажет, сонда ғана оның теренінде жаткан халықтың ой-түйінін пайымдауға болады. Осыдан таңбалық шығармашылықтың басты түрі тілдің дыбыс пен таңбаның бірлігі ғана емес, мәдени сабактастықтың құралы, мәдени болмыстың бітімі екені айқындалады. Тілдік белгілер арқылы пайымдалатын мағыналар белгілі бір ұлт өкілдеріне ортақ дүниетанымдық қозқарастар мәдени ерекшеліктер жиынтығы екені көрінеді.

Жарысқазан / қазан жарыс — әйелдің толғағын женілдетіп, тез босануына ықпал жасау мәсатын көздейтін ырым. Абысын-ажындар бірімен-бірі жарысып тамақ пісіреді, әйелдің босануымен казанның пісіуі сәйкес келсе, казан иесі абысын женген саналады. *Жарысқазан* жасағанда тез пысыру үшін қолбақыраға тез тамақ істейді (МХР, Баян); *Қазанжарыс / жарысқазан* ырымдарының идеясы өте терен, халық ұғымында ана құрсағындағы нәресте де қазанжарысқа түсіп, казан піскенше өмірге келуге ұмтылады. Екіқабат әйелдің бір аяғы жерде, бір аяғы — көрде, адамның өмірге келуі — өмір мен өлім, бар мен жоқ арасындағы арпағыс, тартыс. Осы арпағыста жан иесінің өмір сүру инеті женуге тиіс. Қарапайым төрізді көрінетін ырым от, казан-ошак, корек-нөр ұғымдарымен ұштасып, мәңгілік жалғастыққа үласады.

Тоқым қагар аймақтарда екі түрлі сипатта көрінеді: 1) жас адам сапарға шығарда, сапар шегер жігіттің тоқымы жерде қалмасын, ат-көлігі аман келсін деген жақсы тілек білдіру белгісі [5, 8]; 2) сапардағы адам аман-есен, тез оралсын деген ізгі көңілмен оның қайтар мезгілі жақындағанда істелетін ырым. Көрші-қолан дастархан басына жиылып, жақсы тілектерін айтып, тоқымды да-лаға шығарып, шаң-тозаннан арылтып қағып, иесінің келуіне дайындаған кояды, одан азамат өз мүлкіне ие болсын, аман оралсын деген семантика көрінеді.

Тіл ашар — Жамбыл облысында баланың тілі шығарда тез сөйлесін деп жасалатын ырым, ал Алматы облысында *тілашар* жана мәнге ие болып отыр, мұнда *тілашар* — бала мектепке баралда жасалатын той. Ырымның екеуінің де семантикасы жарқын: ол — баланың сөйлеуі, әлемге, дүниеге ұн қосуы, өзіндік үнін танытудағы тұнғыш қадамы, екіншіден, бала білім әліппесін ғана емес, адам азамат болып қалыптасудың әліппесін ашады. Осы жолды сәтті бастасын, мектеп табалдырығын, өмір табалдырығын аяғын нық басып аттасын деген идеяны жеткізу символы. Ол үшін жақын туыс, ағайындарын, жора-

жоддастарын, қадірлі ақсақалдарын шақырып ақ тілек, ақ батасын алады, осы ақ бата, тілектер өмірлік ізгі энергия береді, бала бақытты, жолы сәтті болады деп сенеді.

Жақсы тілек тілеу үлкеннін, ел жақсысының бата беруі, батасын алуы — қазақ этносы қадір тұтатын мазмұны жоғары ұғым, ол — Адам-Сәбі өмірге келген сөттен бастап, онымен сапарлас, тал бесіктегі тербел, жер бесікке шығарып салар рухани демеуші. Осы ақ тілектердің актарылар тұсынан бірі — соғым мезгілі. Соғымның да қазақ этносы үшін мәні үлкен, ол қыстық азық кана емес, қарым-катынас, туған-туыс, құда-жекжатпен араласуды аңсай күтетін сөт. Соғымнан дәм татыру рәсімі солтүстік диалектісінде — *омыртқа, омыртқага шақыру* аталса, Алматы облысында оны *согым басы* дейді. Соғымды жиналып бата жасап, «бала-шаганың бойына балдай сініріп, майдай жағып, амандық-саулық, тыныштықпен, куанышпен жегіз» деген тілекпен сояды. Мал союшыға қолы жұғымды, тілекtes болсын деген ниетпен қол үздік (Алм., Шел.), *аян омыртқа* (Шу), *белтамыр* (Көкш.) береді, *аяқ-шанақ* — ішек-карын аршысқан өйелдердің үлесі (Жезқ.). Соғымнан дәм татыру рәсімі — келесі *согым басына, омыртқага* ел аман, жұрт тыныш, төрт көзіміз түтел жетейік деген төрек коннотацияны сездіреді.

Салт-дәстүрдің қайсысы болса да халықтың ғасырлар бойына жинақталған жүйелі өрекетінің жемісі, этнос мәдениетінің құрамдас бөлігі, ол — міндетті түрде сактауды, ұстануды қажет ететін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан құбылыс. Салт-дәстүрлердің бәрі де кезінде жаңаңық (инновация) болғаны белгілі [9, 97-98], оның кез келгені, халықтық сипат алып, салт-дәстүрге айналуы мүмкін. Салт-дәстүр әдет-ғұрып, жоражоралғы жиынтығынан тұрады. Әдет-ғұрыпқа адамдардың қунделікті тұрмыстағы стереотипті өрекетті жатады, ал ритуал — таңбалық сипатта-

ие көп жағдайда практикалық негізі жоқ құбылыс, сондықтан салт-дәстүр әдет-ғұрыпты түгел қамтиды.

Заман ағымына, оның идеологиясына орай салт-дәстүрлерге азды-көпті өзгеріс енеді, алайда халық жадындағы негізгі мазмұн сақталып, әдет-ғұрып ритуал формаларынан көрініс табуы мүмкін.

Адам баласының тұрмыс қажеттілігі оның белсенді өрекеттің туғызады, осы белсенді өрекеттің нәтижесінде қазақ этносы да өзінің тіршілік ету мақсатын еңбек, өрекетпен байланыстыруды қажетті құрал-жабдық, ыдыс-аяқ, киім-кешек, ас-су, тағам сияқты материалдық заттарды жасау арқылы жүзеге асырады. Материалдық мәдениет негізінде рухани мәдениет қалыптасады. Диалектілік лексикада да рухани мәдениет іздері негізінен үй болу, отбасы ұғымдарынан бастау алатыны көрінеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Манкеева М. А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. Алматы: Ғылым, 1997. 272-б.
2. Қайдар Ә.Т. Қазак тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1-98. 304-б.
3. Әуезов М.О. Шығармалар. 12 томдық. Алматы: Жазушы, 1969. XI т. 479-б.
4. Мұжанов С. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан, 1974. 236-б.
5. Қенжесахметов С. Жеті қазына. Алматы: Ана тілі, 1997. 128-б.
6. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. Алматы: Санат, 1994. 72-б.
7. Қашқары М. Түрік тілінің сөздігі. Алматы: Хант, 1997. 3-т. 598 б.
8. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса // Актуальные исследования в языкоznании и этнографии: Язык и этнос. Л.: Наука, 1983. С. 184–190.
9. Арутюнов А. Обычай, ритуал, традиция // Сов. этнография. 1981. №2. С. 97-99.